

Verschenen in: W.M.H. Hupperetz, e.a. (red.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel*, Venlo 1996, 7-12.

Middeleeuwse kastelen in Limburg - Inleiding

Wim Hupperetz en Jos Schatorjé

De titel 'Middeleeuwse kastelen in Limburg' vraagt om een toelichting. Limburg, in de vorm zoals we het nu kennen, bestond immers nog niet in de middeleeuwen. Pas sinds 1839 zijn de grenzen van de huidige Nederlandse provincie Limburg in etappen vastgelegd. Voor die tijd, en zeker in de middeleeuwen, was Limburg een lappendeken van kleinere en grotere territoria. ⁽¹⁾ En in vrijwel alle territoria vinden we een of meerdere kastelen. Toch zien die kastelen er niet allemaal middeleeuws uit. Vaak zijn ze gedurende de laatste drie eeuwen verbouwd of, toen al te nadrukkelijk bleek dat de functie van verdedigbaar huis achterhaald was, zelfs helemaal herbouwd. In dit boek, dat als publikatie bij een semi-permanente tentoonstelling verschijnt, houden we ons voornamelijk bezig met het kasteel en zijn bewoners gedurende de middeleeuwen. We laten die middeleeuwen eindigen rond 1600 omdat kastelen toen nauwelijks nog van militair-strategische betekenis waren en het uiterlijk en de functie van kastelen sterk veranderde. In de vroege middeleeuwen (500 tot 1000) kende men nog geen kastelen; de eerste kastelen werden gebouwd rond 1050. In dit boek staat dus de periode 1050-1600 centraal. Doordat uit de elfde, twaalfde en dertiende eeuw weinig schriftelijke bronnen beschikbaar zijn, ligt de nadruk in een aantal bijdragen op de late middeleeuwen. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek verschaften ons ook gegevens over de periode vóór 1300.

De opzet van het boek is thematisch. Het Limburgs Museum heeft uitdrukkelijk niet gekozen voor een object-beschrijvende catalogus bij de tentoonstelling, maar prevaleerde een handzame en laagdrempelige inleiding over vele facetten van het leven op en nabij Limburgse kastelen. Hoewel velen daarom hebben gevraagd, is er nadrukkelijk niet naar gestreefd om een inventarisatie van kastelen te publiceren; in de eerste plaats omdat dit binnen de gestelde termijn onmogelijk haalbaar was en ten tweede vanwege een aantal initiatieven die zijn opgestart om de hiaten op dit punt in Limburg te dichten. ⁽²⁾ Wij gaven er de voorkeur aan om recente onderzoeksresultaten van diverse wetenschappelijke disciplines in beknopte bijdragen samen te vatten en aldus contextuele verbindingen aan te brengen tussen de vele geëxposeerde voorwerpen. De indeling en de opzet van het boek is aldus voortgekomen uit het museumconcept van het Limburgs Museum.

De eigenaren en bewoners van de kastelen en de daarbij behorende landgoederen en rechten worden in deze publikatie vaak samengevat onder de term adel. Maar in feite was de situatie niet zo eenvoudig. In de negende eeuw stond het door de Karolingers moeizaam opgebouwde centrale gezag zwaar onder druk. De adel probeerde door vererving van leengoederen en de bijbehorende ambten de zelfstandigheid uit te bouwen en aldus een basis te vormen voor continue macht. Door invallen van Magyaren, Saracenen en Vikingen namen in West-Europa de lokale leiders zelf de verdediging ter hand. Die territoriale heersers boden de bevolking bescherming in ruil voor have en goed. Door het uitgeven van leengoederen en -ambten poogden adellijken vazallen aan zich te binden en aldus een militaire eenheid van strijders te paard te vormen.

Met name in de regio tussen Rijn en Maas was dit systeem van cliëntèle-relaties sterk ontwikkeld en waren veel feodale banden tussen heren en vazallen. Koningen, bisschoppen en hoge adellijken maakten veel gebruik van onvrije vazallen of 'ministerialen'. In de

twaaftde eeuw hoorden ze nog met de overige onvrijen tot het gevolg of 'familia' van de heer. In oorlogstijden vormden deze 'ministerialen' vaak de groep van betrouwbare strijders te paard, de ridders. Gewoonlijk verbleven ze echter in de hofhouding van hun heer. Op het einde van de twaaftde eeuw kregen 'ministerialen' steeds meer belangrijke posten toevertrouwd en werden ze door hun heer bedankt voor hun trouwe diensten door de verwerving van erfelijke lenen. Het juridisch verschil tussen deze 'onvrijen' en adellijken bleef gedurende de middeleeuwen bestaan. De adel was een stand die gesloten was. Toch groeide er vanaf het einde van de twaaftde eeuw een eenwording tussen adel en ridderschap/ministerialen. De belangrijkste factor hierbij was het veranderend idee van 'dienstbaarheid'. Doordat de ridderschap vanwege dienstbaarheid aan kerkelijke idealen een bijzonder aanzien had gekregen, had deze lagere sociale groep een voorbeeldfunctie gekregen voor adel, die nu dezelfde status nastreefde. (3)

Tijdens de voorbereidingen voor deze publikatie bleek al snel dat er op het brede terrein van het kastelen-onderzoek nog belangrijke lacunes bestaan die in dit bestek uiteraard niet kunnen worden opgevuld. Voor een aantal specifieke gebieden werden specialisten bereid gevonden om de stand van zaken weer te geven. Daarnaast bleken met name maatschappelijke, economische en culturele aspecten van het leven op en rond kastelen nog matig onderzocht. Vanuit die optiek werd aan de Universiteit Utrecht een werkgroep (4) gestart die onderzoek verrichtte naar themata als verwantschap, adellijke levenswijze en wooncultuur, voedingspatronen, alsmede personeel en werkzaamheden. (5)

DE RECENTE BEELDVORMING vindt en vond onder andere plaats via volksverhalen, literatuur, architectuur, stripverhalen, onderwijs, speelgoed, films en televisie. In de bijdrage van de antropoloog Venbrux wordt de betekenis van de volksverhalen rond kastelen geanalyseerd. Hij gaat verder in op de voortrekkersrol die enkele Limburgse volkskundigen hebben vervuld.

De invloed van de vormtaal van het middeleeuwse kasteel op negentiende- en twintigste-eeuwse architectuur staat centraal in de bijdrage van de kunsthistoricus Van Pinxteren. We zien die invloed het meest duidelijk terug in 'moderne' kastelen, maar ook andere gebouwen werden voorzien van referenties naar kastelen. Met name de rol van architect Pierre Cuypers komt aan bod als diverse Limburgse voorbeelden worden besproken.

De uiterlijke vorm van kastelen en hun ruimtelijke omgeving, hier gemakshalve aangeduid als HET KASTELENLANDSCHAP, wordt verkend aan de hand van drie bijdragen. Archeoloog Janssen en historicus Hupperetz beschrijven de bouwkundige ontwikkeling van het middeleeuwse kasteel. Uiteraard moet daarbij het begrip kasteel nader afgebakend worden; centraal staan de aspecten bewoonbaarheid en verdedigbaarheid waarbij het accent sterk kan variëren. De ontwikkeling wordt geschetst aan de hand van de verschillende typen zoals de zaalbouw, het motte-kasteel, de veelhoekige torens, het ronde, veelhoekige en vierkante kasteel en de woontoren.

De historisch-geograaf Renes beschrijft de nauwe relatie tussen kasteel en landschap. De verschillende landschapstypen, de intensiteit van bewoning en de occupatiegeschiedenis, alsmede economische en bestuurlijke aspecten beïnvloedden de kastelenbouw. Het is boeiend om te zien in hoeverre kastelen werden aangepast aan de omgeving en hoe landschapselementen veranderden door de aanleg van bijvoorbeeld visvijvers, konijnenwarandes en verdedigingswallen.

Naast deze tastbare aspecten kennen we ook veel 'papierene kastelen', kastelen die we alleen kennen via vermeldingen in schriftelijke bronnen. 'Borgh', 'huys' en 'schloss' zijn termen die in archivalia regelmatig worden genoemd. Archivaris en historicus Frankewitz beschrijft aan de hand van oorkonden de ontwikkeling van betekenissen van deze termen.

De nadruk ligt daarbij op Duits-Nederlands Nederrijngebied, waarin onder andere het Gelderse Overkwartier (grotendeels bevattende hedendaags Noord- en Midden-Limburg) tijdens het hier behandelde tijdvak een belangrijke regio vormde. Hoewel aansluitende regio's, zoals Zuid-Limburg, in deze bijdrage niet expliciet aan bod komen, zullen de geschetste ontwikkelingen tot op zekere hoogte ook hier van toepassing zijn. Nader onderzoek zal in de toekomst moeten aantonen in hoeverre regionale verschillen optreden en van belang zijn. Deze bijdrage geeft eens te meer aan dat de bestudering van 'Limburgse' geschiedenis en cultuur grensoverschrijdend is en niet ophoudt bij de huidige landsgrenzen. De redactie vond het daarom verantwoord om deze bijdrage onvertaald te publiceren en te voorzien van een extra lange Nederlandstalige samenvatting.

Het thema HET KASTEEL EN DE SAMENLEVING heeft vooral betrekking op de bewoners van kastelen. Deze groep bestond uit familieleden van adellijke en ministeriale geslachten én uit het personeel. Voor adellijken en ministerialen vormden kastelen met hun bijbehorende landerijen vaak belangrijk familiebezit dat door huwelijken kon worden uitgebreid of kon worden opgedeeld. Hoe dit er in de praktijk aan toe ging, is door mediaeviste Koch exemplarisch onderzocht voor de families Van Eijll en Van Boedbergen, die we enkele generaties kunnen volgen in hun 'huwelijksbeleid', dat in sterke mate werd bepaald door het familiebezit.

Nadat de eigenaren en bewoners de revue zijn gepasseerd, dienen ook de overige bewoners aan bod te komen. Het personeel dat werkzaam was op kastelen hield verband met de diverse functies van een kasteel. De bijdrage van Hupperetz over personeel en werkzaamheden, toont wederom - doch ditmaal vanuit andere invalshoeken - de verschillende functies van het kasteel. Daarbij leren we het kasteel kennen als administratief centrum, als woonhuis, als landbouwbedrijf en centrum van ambachtelijke activiteiten, als bouwplaats, als militaire versterking en als residentie annex bestuurscentrum.

De bijdrage over personeel en werkzaamheden loopt al vooruit op het thema DE ECONOMIE VAN HET KASTEEL. De bijdrage van mediaevist Paquay behandelt het grootgrondbezit rondom kastelen. Het beheer gebeurde onder andere door een administratie bij te houden in de vorm van cijnsregisters, leenregisters en rekeningen. Door enkele van deze bronnen nader te beschrijven krijgen we een beeld van de praktijk van het beheer van grootgrondbezit. De opbrengsten van dergelijke domeinen bestonden meestal voor een belangrijk deel uit granen, melk en vlees.

En dat brengt ons bij de bijdrage van de archeozoölogen Lauwerier, De Jong en Zeiler en de mediaeviste Van Winter over voeding op kastelen. 'Sla heeft geen botjes', zei Willem Frijhoff ooit, maar door schriftelijke bronnen te combineren met materiële restanten van het eetgedrag, kan een meer samenhangend beeld worden geschetst van voedselproductie (rekeningen), verwerking van voedsel (slachtafval), voedselbereiding (keukenboeken) en voedselconsumptie (afval) binnen woongemeenschappen in kastelen. Deze bijdrage laat zien welke mogelijkheden er zijn voor nieuwe gezichtspunten als er vanuit diverse disciplines aan een gezamenlijk onderwerp wordt gewerkt. Dergelijke analyses zullen in de toekomst nog meer waarde kunnen krijgen als het lukt afzonderlijke vondstgroepen van botten uit de verschillende vertrekken van het personeel en de elite bewoners te traceren.

Het thema DE CULTUUR VAN HET KASTEEL heeft enerzijds betrekking op adellijke levenswijzen⁽⁶⁾ en het kasteel als decor voor deze vormen van groepscultuur en anderzijds op betekenissen (metaforen) van afbeeldingen van kastelen op schilderijen, zegels en munten. De bijdrage van Hupperetz en gezinshistorica Kloek handelt over rituelen en ceremonieën rondom geboorte, huwelijk en dood ('rites de passages') in adellijke kring. Op deze markante momenten komen aspecten van de levensstijl van de adel, en de verschillen

daarbinnen, vaak duidelijk naar voren. Opvallend is dat de adel zich op allerlei manieren probeert af te zetten tegen de stedelijke elites door te wijzen op onderscheidende afkomst en tradities. Een vast onderdeel van de diverse ceremonies is de geschenkencultuur.

De bijdrage van Hupperetz over de materiële wooncultuur vult het vorige artikel aan, in zoverre omdat uitingen van adellijke groepsstructuren heel bewust in specifieke vertrekken werden gemarkeerd met speciale voorwerpen. Hierbij worden de indeling van de kastelen en de belangrijkste vertrekken zoals de zaal, de kapel, de privé-vertrekken, de stove en de keuken besproken. De aankleding en de inrichting van deze vertrekken wisselden sterk per gelegenheid en al naar gelang de sociale positie van de bewoners. Dit gold ook voor de kleding, die eveneens al in de middeleeuwen aan modegrillen onderhevig was.

Tot slot gaat kunsthistorica De Kroon in op het kasteel als vergelijkingsbeeldspraak. Daarbij wordt nagegaan hoe afbeeldingen van kastelen werden gebruikt op middeleeuwse zegels, munten en schilderijen. Hier wordt dus aandacht geschonken aan de middeleeuwse beeldvorming, die blijkens de conclusies van De Kroon niet veel is veranderd want het kasteel werd enerzijds gezien als symbool van status en anderzijds als symbool van liefde. Met name die laatste symboolfunctie lijkt nog steeds actueel blijkens de toenemende populariteit van trouwerijen in kastelen, hoewel het hierbij misschien toch in de eerste plaats gaat om een vorm van gecultiveerde nostalgie.

De hier gehanteerde opzet laat hopelijk zien dat de verschillende bijdragen en invalshoeken elkaar op zinvolle wijze aanvullen. In elk geval is daarmee beoogd het belang van uitwisseling van gegevens tussen historici, historisch-geografen, archeo-zoölogen, archeologen, kunsthistorici, genealogen, volkskundigen en andere (sociale) wetenschappers te onderstrepen. Aan de hand van deze onderzoeksresultaten en met behulp van zoveel mogelijk originele voorwerpen, probeert het Limburgs Museum de vele verschijningsvormen van het kasteel te visualiseren.

Noten

1. Vergelijk voor een algemeen overzicht in dit verband Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen* en Alberts, *Geschiedenis van de Nederrijnse territoria*.
2. Een landelijk initiatief is het Kastelen Lexicon Nederland. De Stichting Limburgse Kastelen heeft concrete plannen om de achterstand in haar documentatie-systeem in te lopen. Verder wordt er gewerkt aan een kastelenboek voor Noord-Limburg onder redactie van J. Hanssen en M. Flokstra.
3. Van Winter, *Ridderschap, ideaal en werkelijkheid*, 20; Bumke, *Ritterbegriff*.
4. Voor de samenstelling van deze werkgroep zie: het colofon aan het einde van deze publikatie.
5. De resultaten van dit onderzoek werden gepresenteerd op een studiedag in het Limburgs Museum op 10 maart 1995. Een aantal werkstukken en rapporten worden uitgegeven door het Limburgs Museum; zie: Hupperetz en Van Winter, *Voeding* en Hupperetz, *Verwantschap* (in voorbereiding).
6. Van 'cultuur' zijn in de loop der jaren honderden definities en omschrijvingen gegeven. In dit verband zij echter gewezen op Peter Burke die in *Volkscultuur in Europa 1500-1800* cultuur definieert als 'een stelsel van gemeenschappelijke betekenissen, attitudes en waarden, en de symbolische vormen waarin deze tot uitdrukking worden gebracht of belichaamd'. Een voorbeeldige studie over betekenissen van culturele groepscode is de dissertatie van Gerard Rooijackers, *Rituele repertoires*.